

«Кайчының энчизи»

Алтай Республиканың Эл кайчызы, фольклорист,
Арасейдин бичиичилер Биригүзинин турчызы

**Николай (Шуну) Кокурович Ялатовтың
95 јажына учурлай**

«Мен чёрчёкти беш, алты јаштан ала сүўп уккам. Кышкы үзүн түндерде кайчы кайлаганда, мен кай токтобогончо чек үйуктабайтан эдим. Озогы кеп сös бар: «Көрүже-көрүже кёöш эдер» деп. Онызы чын болор. Мен ол öйлөрдö кайды кичееп уккан учун, оны айдар аргалу болуп калдым, чёрчёкти топшуур ла да кайлаарым, тегин де айдарым».

Н. К. Ялатов

Н. К. Ялатов 1927 йылда Шабалин аймакта Коркобы деп журтта чыккан. Сöёги майман.

Адазы Кокур, уулына беш-алты јаш кирерде, јада калган; энези, Семйон – кожончы кижи, таадазы – Сыран деп атту кайчы кижи. Н. К. Ялатов кайды бала тужынан ала Сыран таадазынан угуп келген.

Николай Кокурович тöрт класстын кийнинде јети јылдык школды божоткон. Ўредöүнин кийнинде, школдо, эмезе интернатта балдарга чöрчöк айдып туратан.

1941-1944 јылдарда калада зооветеринарный техникумды божодып жат. Ўредöүзин божодоло, малдын јиит эмчизи Шебалин аймактын Каспа, Апшыйакту, Беш-Öзöк, Ак-Жолло онон до ёско јурттарында иштеген. Ол до ёйлөрдö, бу ла иштеген јерлерде улус ортодо кай чöрчöктöрин кöдöринилү айдып, jaан таскамал алган.

1950 јылда кижи алып, ўч уул ла бир кыс чыдаткан. Же бир катап, jaан јеткер болуп, ол аттан јыгылып, кöстöринен кенеп калган.

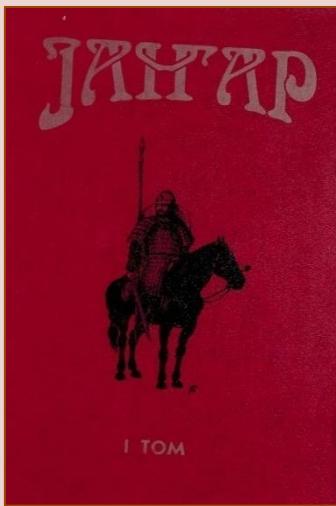
Николай Кокурович билер чöрчöктöрин бойы да бичиир, улуска да бичидер болгон. Кай да, тегин де чöрчöктöрди ол 1960-чы јылдардан ала бичип кöндöгип, кепке базып баштаган.

1938 јылда, 105 јаштуда Сыран таадазы јада каларда, Коркобынан Жентегеш деп журтка, база бир таадазына, (энези јанынан) энези Семйонло кожно јанып келгилеген. Коркин Кечек таадазы, кызынын уулы албатынын оос чöмдемелин кöгүске бек алынып турганын кörüp, база jaан ајару эткен. Кечек Коркин албатынын оос чöмдемелин база элбеде билер болгон. Таадазынын чöрчöктöрин Николай санаага салып, бичип, газетке, бичикке кепке базып туратан.

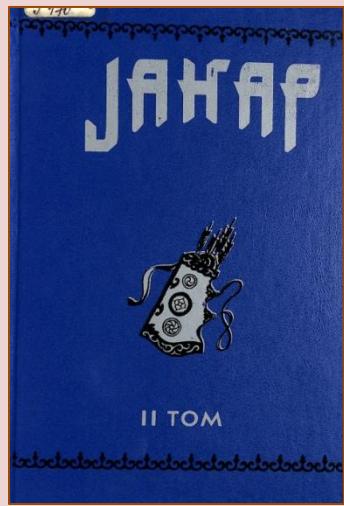
Кечек таадазы бастыра бойынын билерин Николайга айдып берерге амадаган. Айдарда, ада келтегейинен Сыран кайчы-таадазы, эне јанынан чöрчöкчи Кечек таадазы, кожончы Семйон энези – ўзези јаштан ала албатыдан билип алган кай ла тегин (прозалык) чöрчöктöрди, кеп куучындарды, сооjoындарды, коо күүлү кожондорды Николайга карамы јоктон кöгүс энчи эдип айдып бергендер. Олор ол амадузына јеткен, кайчыга бек, элбек тöзöмжилү оос чöмдемел берип салган.

Алтай Республиканын Эл-кайчызы Н. К. Ялатов јиит ўйеге артырган энчизин тай ат кöдöрип болбос, тар эжиктен ылтам ѡдöп албас.

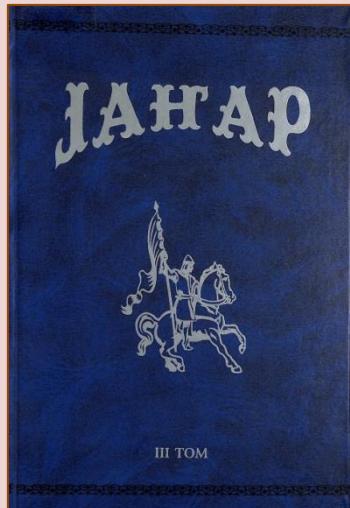
Николай Кокурович 2002 јылда оорудан улам јада калган.

1997 j

2002 j

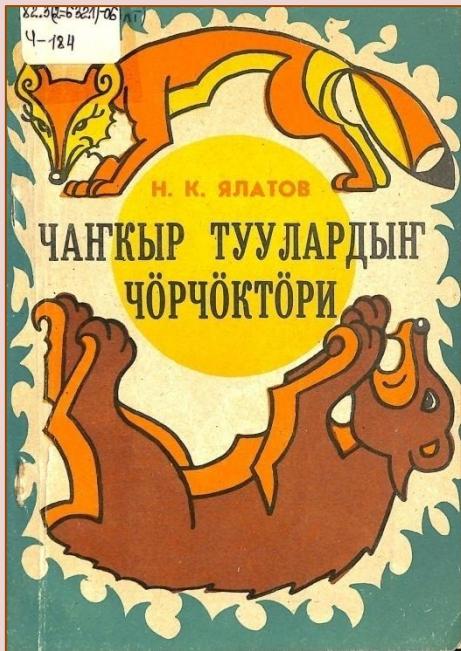
2004 j

Николай Кокурович 1990 ўылда Калмыкияда Бастырателекейлик конференцияда турушкан. Анда ол билимчилерле, студенттерле јолугып, стадиондо ойын-концертте турожып, алтай албатының эн јаан «Янгар» деген ат-нерелў кай чёрчёгин кайлаган.

1997 ўылда Н. К. Ялатовтың «Жайлалталу Янгар баатыр» деп кай чёрчёги «Янгар» деп адалып, ўч томло ак-жарыкка чыккан. Кайчының айтканыла, «Янгар» телекейде эн јаан кай чёрчёктөрдин бирүзи. Ол 36098 ўлгерлик жолдыктардан туруп жат.

Бу јуунтыга кирген чёрчёктёр кычыраачыларга јилбилүү болор. Олордо ач, керик, калју бай жайзандарды тегин үлүс омогыла, сүмезиле, санаазыла, јалтанбазыла јенип турганы керегинде айдылат. Темдектезе: «Борсык», «Чай ла турна», «Чымалы ла бака» ла о.ö. чёрчёктёр.

Јуунтыга анайда ок кеп, чечен ле кёёрөм сөстөр, айдын-күннин белгелери кирген.

1993 j

КОЙДЫН БЕЛГЕЗИ
Айас изү күнде койлор тебеге жатпай, токыназы
жоктоң јэлгилен, отон турза, јут болор.

* * *

Койлор ло эчкилер ала күне сүрүжин турган болзо,
кыска бйлорға жаштар болорының белгези.

ҮЙДИМ БЕЛГЕЗИ
Айас, күнде уйлар жерине токынан жатпай, мантажып,
сүзүжин турган болзо, ургун јут болор.

ИЯТТИН БЕЛГЕЗИ
Ийт айас күнде ёлбиг отон, јип турза, јут болор.

* * *

Ийт јут күнде кара суудан эмэзе абын суудан суу
ичин турган болзо, каан, айас болор.

ЧОЧКОЛОРДЫН БЕЛГЕЗИ
Тураның көзңөнгө терлеп, сууланып турган болзо, јут
болор.

* * *

Жутты кижи де белгелеэр. Айас күнде кижиининг ўйе-
сöги систап, ала күнге чагып чыгып турза, уйкүзы келип
турза, јут болор.

ЖЕРДИН БЕЛГЕЗИ
Айас күнде чочколор чынгырыкын, мантажып, согу-
жып турган болзо јерсү јут болор.

Jaаштыг кийининде солоны суу ичинде турза, јут
болор. Солоны тескери турза, узак бйтгө јут болор.

КООРОМ:
Алтай ўстин алты айлангам,
Алты айры сыгын аткам.

ЧЕЧЕН:
Кызыл эдин түгенин калар,
Кызыл јўзинг кугарып калар.

КООРОМ:
Челдеер эт бербезим, најым.
Чечен тилигле адып ји.

ЧЕЧЕН:
Карамадаганың — кара ийттин,
Кысканганың — кызыл ийттин.

КООРОМ:
Ай да агыртып билерим,
Ай да тартып билерим.

ЧЕЧЕН:
Эрдиг эргеги ус,
Этпестинг эрмеги јус.

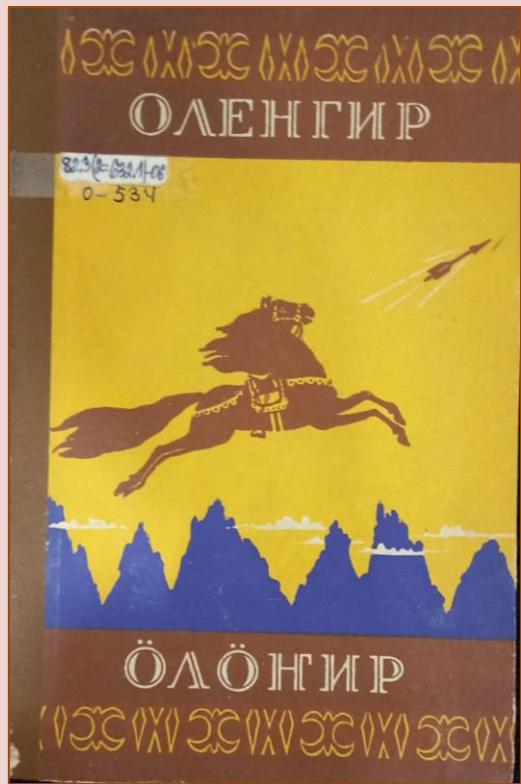
КООРОМ:
Уулым менин кырачы,
Тууга чыкса агчы.

ЧЕЧЕН:
Уй тенек уулым мактаар,
Кал тенек катын мактаар.
Кööрдöм, чечеркебе кöп,
Ичкери Ѳöдöп чай ич.

КООРОМ:
Чет кес деген эмес,
Чай ичерге тörгö чыкпай.

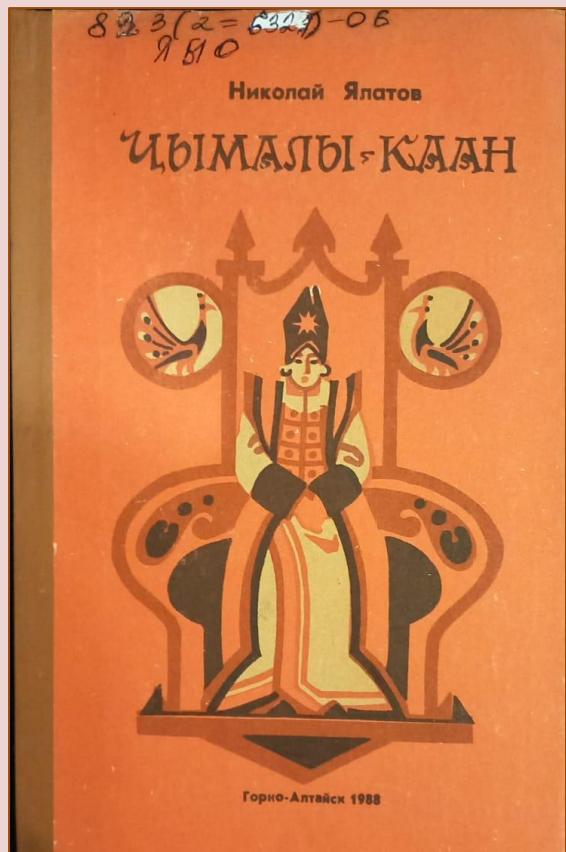
ЧЕЧЕН:
Жаманиның кози — тöрдö,
Жалкуның кози — курсакта.

3. Алын туйгак кайда базар,
Кийин туйгак ого базар.
4. Коккончыны калык сүүр,
Копчыдан калык чокбэр.
5. Мал азыраганы байыр,
Бала тапканы ырыс табар.
6. Іакшының сөзин язап ук.
7. Кижининг адь терчили,
Кижининг кийими кирчили.
8. Кижининг адь ат болбос,
Киштеп-киштеп жана берер.
Кижининг эжи эш болбос,
Ойнон-ойнон, јуре берер.
9. Уйалбаза, кам болор.
Жалкурбаза, ус болор.
10. Жаманинг колына бергенче,
Іакшының колына чач.
11. Кök темирди сула,
Кök тенекти кökит.
12. Кök темирди сулазанг,
Сынарын билбес.
Кök тенекти кökитсен,
Шлöрин билбес.
13. Сууның терен-тайызын билбей,
Одүтингди суурба.
14. Акту күчиг — агару.
15. Ууры — уят.
16. Уазиң эдек бутка оролор,
Узун тил башка једер.
17. Ак сагыштуны албаты мактаар,
Кара сагышту кинчекке кирер.
18. Кöп бололо, чöп болгончо,
Ас бололо, чон болзын.
19. Аш ичкенче мендебе,
Атка минзен, токтобо.
20. Жиген jaак кызарбас,
Дидиргөн jaак кугарбас.

1970 j

«Ölöñir» - јаан алтай кай чёрчёк, алдынанг бичик болуп чыккан. Кире сöзин бичиген, литературный эдип јазаган ла орус тилге кыскарта прозалык эдип кёчүрген кижи С.С. Суразаков.

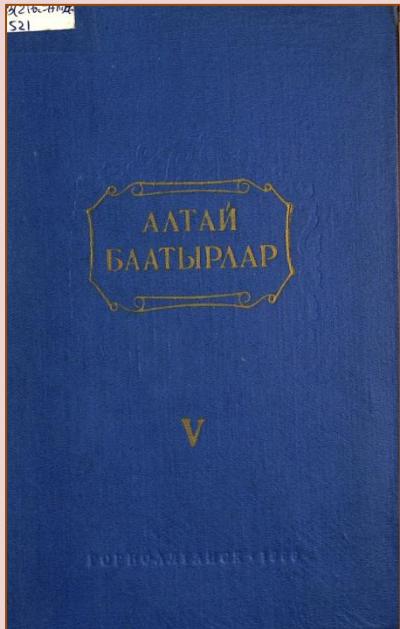

Николай Кокурович бу чёрчёкти 1933 јылда баштапкы катап Акайрыда Сабашкин Настан деп кайчыданг уккан. Чёрчёк аңылу: мында јанжыккан сюжеттерден башка аңылу элижип-селижип барган тизўлерден турган учуралдар көп. Ёскö кайчылардын чёрчёктөрине кörö, Ялатовтын «Чымалы-каан» деп чёрчёги мифтерле, кеп куучындарла, тегин чёрчёктөрлө чике колболыжып, олорды бойына кожуп, аңыланып жат.

1988 j

«Кай чörчöктöр јебрен öйлörдöн бери айдылып келген учун, олордо озогы јадын-jýrüm ончо јанынан кöгүзилген учун, биске сүрекей бийик баалу, тузалу болот. Олор ажыра бис озогызын јакшы биледибис, баатырлардын сүр-кеберлери, олор тöрöлин сүүгени, албаты учун турушканы, јайым учун тартышканы, јер ўстинде ончо јаман кылыштарды јоголторго амадаганы эмди де öйдöги улусты ўредип, бойлорына темештирип јат. Кай чörчöктöрдин јаркынду, чечен, јараш сöstöри албатынын тилинен јоголбогон до, јоголбос то. Алтай героический эпос бастыра ороонго ло телекейге јарлалып, кычыраачылар ортодо бийик макта турат».

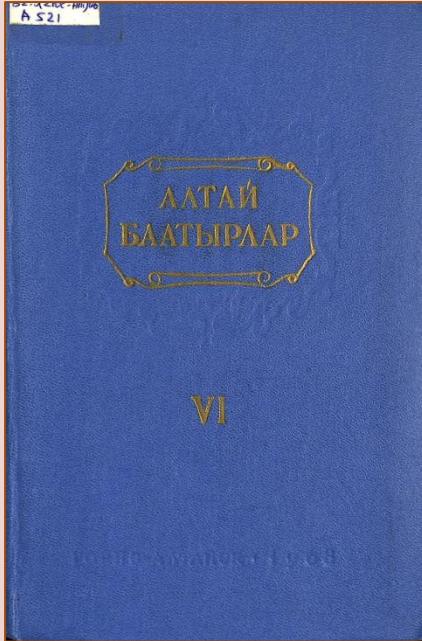
С. С. Суразаков

1966 j.

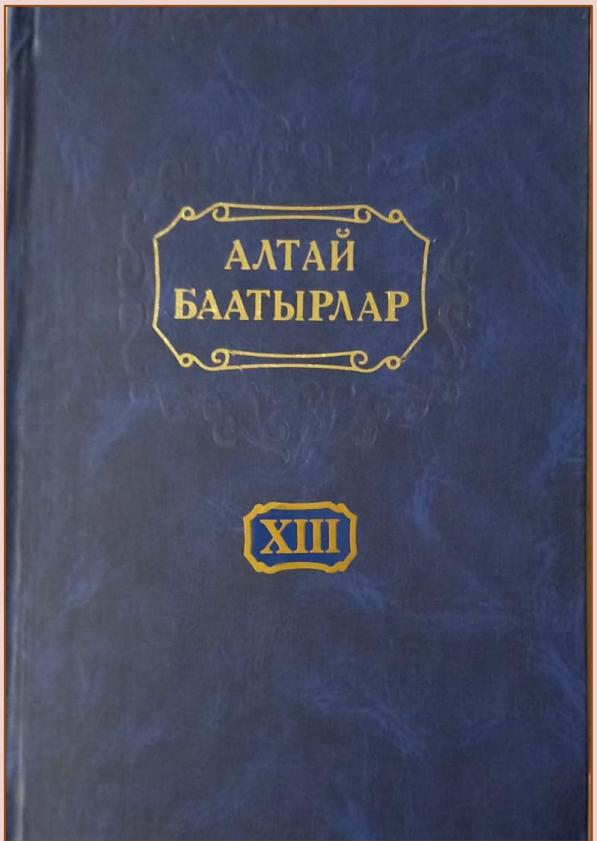
«Алтай баатырлар» деп тизүнин в томына
кайчының «Катан – Кёкшин ле Катан -Мерген» деп
кай чёрчёги кирген. Бу чёрчёкти Н. Ялатов 1935
жылда Сыранг таадазынан уккан. Чёрчёкти Н. Ялатов
бойы айдып, бойы 1965 жылда бичиген.
Литературалық эдип Т. Тюхтенев жазаган.

Чёрчёк эки карындаштың жүрүмин көргүзет.
Jaan карындаш мактанчак, сөс укпас болзо, кичү
карындаш керсү, улуска киленкей болуп көрүнет.

1968 j.

«Алтай баатырлар» деп тизүнинг VI томына Николай
Кокуровичтинг «Көстөй Мерген» деп кай чörчöги кирген.
Чörчöкти айткан кижи йüстиги – Апшыйактуда јаткан
Рыспаев Иван деп таайы.
1968 јылда Н. К. Ялатов чörчöкти бойы бичийле, Туулу
Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный
шинжү откүрөр институтына ийген.
Литературный эдип С. С. Суразаков јазаган.

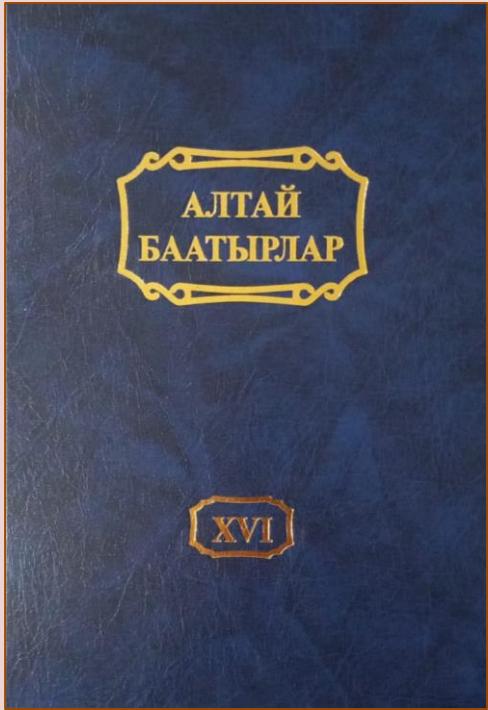

2004 j.

«Алтай баатырлар» деп тизүнин XIII томына атнерелү алтай кайчылардың : Н. У. Улагашевтинг «Кан-Тутай», А. Г. Калкиннинг «Öскүс-Уул», Т. А. Чачияковтың «Темирче түйгакту көбөн јалду көк боро атту Кан-Будай», Н. К. Ялатовтың «Көгүлдей баатыр» деп кай чörчöктöри кирген.

Бу салынган ончо кай чörчöктöр мындый ууламјыла солун болор: түндештирер ле удура-тедире тургузарында, түүкилик – типология јанынан, телкем ле ёйлик кемjiштер келтегейинен.

Фольклористтер, этнографтар, түүкичилер, кай чörчöклö јилбиркеп турғандар – ончолоры бойлорының күүниле, табыла кай чörчöктöрди шингдеери јанынан амадулар, задачалар ла проблемалар тургузып иштеерине бу бичик јаан болужын јетирер.

2018 j.

«Алтай баатырлар» деп тизүнин XVI томына
Алтайдын башка-башка талаларында чыккан-ёскөн лө
јуртаган атту-чуулу кайчыларынан бичилген кай
чörчöктöри кирген: А. Марковтын «Ак боро атту Ак – Бий
каан», Г. Юлуковтын «Алтай-Буучай», Н. Ялатовтын
«Алтын-Тандак» ла о. ё.

Бу кай чörчöктöрдö баатыр ла онын уулы табаручы
ёштүлерле тартышканы ла эли-јонын, јерин јайымдаганы
керегинде айдылат.

2021 j.

«Алтай баатырлар» деп тизүнин XVII томына Алтайдың башка-башка талаларында јуртаган кайчыларынан бичилген 11 кай чёрчёк кирген, ол тоодо Н. К. Ялатовтың «Ай-Солоны» деп кай чёрчёги. Бу кай чёрчёк 5551 ўлгерлик јолдыктан турган, институттың билим көмзөзине 1969 јылда табаштырылган. Кай чёрчёктин тилинин јаражын ла эптүзин анылаар керек.

«...Ады-чүүзы чыккан кайчылардан анчада ла кайчы Николай Кокурович
Ялатов бойының јайлатастыла тың аныланып жат.

Ол алтай албатының, бойының билгириле, энциклопедизи болгон.

Оның билбес немези јок, суразан ла ончозын айдар».

Т. Б. Шинжин

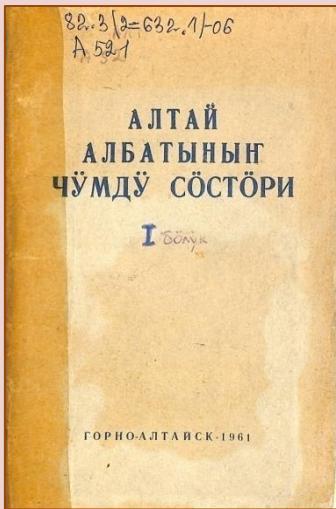

2017 ж

Алтай калыктын ады јарлу чёрчёкчизининг Н. К.

Ялатовтын фольклорлык чүмдемелдери алтайдан орус тилге көчүрилип, мындый бичик чыгарылган. Бичиктин редакторы – филология билимнин докторы Т. М. Садалова; тургудаачы-köчүреечи, кире сөстинг авторы – М. А. Демчинова.

Мынайда эткен иштин бир шылтагы – ол алтай фольклорло ёскö тилдү улустар јууктада танышсын деп амаду болгоны; экинчизинде – алтай тилди ўренерге тургандарга јенилте болзын, тилис јоголбозын деген күүнсанаа болгон. Анайда ок балдарды эки тилге тен-тай ўредерине бу бичик база тузалу.

1961 j.

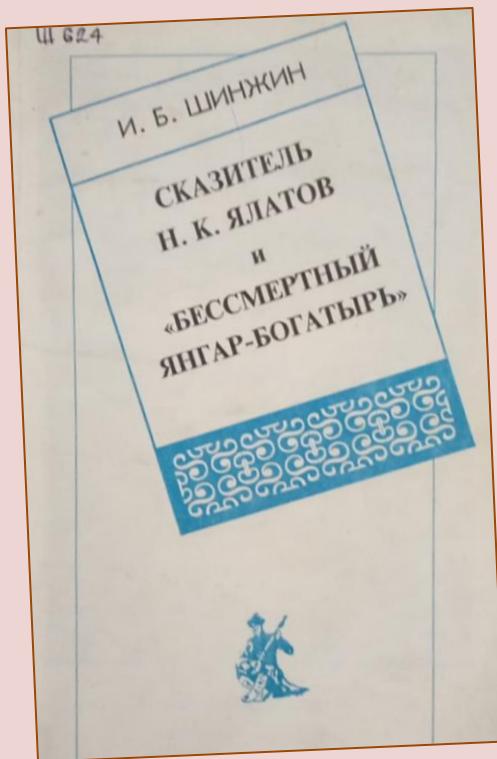

1962 j.

1963 j.

1961-1962 жылдарда алтай албатынын оосло чүмдеген поэзиязынын баштапкы ла экинчи бөлүктери кепке базылып чыккан. Баштапкы јуунтыга көп кожондор, экинчи јуунтыга куучындар кирген болзо, ўчинчи бөлүкте көп алтай чörчöктöр кепке базылып чыккан. Анчада ла Н. К. Ялатовтын јууган чörчöктöри көп кирген. Темдектезе: «Ирбизек», «Кызыл тыт», «Энезининг уулы Эр Чадак», «Эки баја» ла о.ö.

1997 j.

1997 жылда кайчының 70 жаңына учурлай И. Б. Шинжиннин баштапкайыла бу бичик кепке базылып чыккан. Жаңы эмес бичикте Иван Боксирович кайчының жүрүми, эткен ижи ле «Янгар» кай чөрчөк керегинде бичиген. Аныда оқ кайчының солун сүр журуктары кепке базылып чыккан.

Н. К. Ялатов, мал-аштын эмчизи.
1953 ж. Шебалин аймак.

Билези. Отурганы: М. А. Ялатова – ўйи, кайын энези –
Жангарчы, Н. К. Ялатов балдарыла кожо. 1953 ж.

Н. К. Ялатов ло Т. Б. Шинжин
кай чёрчёк бичиир ёйдö. 1978 j.

Алтай албатының чёрчёгин күучындаар ёйдö.
1990 j.

Кайлаар ёйдö, 1993 j.

Н. К. Ялатов чёрчёк айдар ёйдö.

Н. К. Ялатов јиит бичиичилердин јуунында. 1996 j.

Кайчылар керегинде мындый справочниктерден таап кычырып көригер:

